

הרב נפתלי בר-אילן

חולה שיצרו תוקפו

ראשי פרקים

- א. חינוך נער שיצרו תוקפו
- ב. "רוח רעה" כסכנת נפשות
- ג. האם מי שיצרו תוקפו נדון כאנוס
- ד. האם נאמן אדם לומר על עצמו שיצרו תוקפו
- ה. מה בין מי שטוען שהוא חולה מסוכן ובין מי שטוען שיצרו תוקפו
- ו. מחלוקת הראשונים בענין הא דרבי אלעא הזקן
- ז. מסקנה הלכתית והצעות טיפוליות

שאלה שנשאלה על ידי פסיכיאטר: אני מטפל בראובן בן יעקב, אדם צעיר וירא שמים, אשר מדי פעם מוציא ז"ל, ר"ל. לטענתו, ניסה הצעיר כמה וכמה פעמים להימנע מכך אך הוא אינו מסוגל להשתלט על יצרו. עם זאת, רגשות הצער והחרטה אינן נותנים לו מנוח. בני המשפחה, היודעים על מעשיו, כועסים עליו ומחזקים את רגשות האשם שיש לו. בעבר היה לו התקף חריף של מחלת הסכיזופרניה. לאחרונה הוטב לו, אך יש מקום לחשוש שמא כתוצאה מהצער ועגמת הנפש הכרוכה בענין זה, תחזור המחלה ותתקוף אותו. לא מצאתי עד כה שום דרך להרגיע אותו. האם יש עצה בפי הרב?

א. חינוך נער שיצרו תוקפו

תשובה: הרב משה מונק ז"ל, תלמיד חכם וירא-שמים, פסיכולוג ומחנך, התייחס לשאלה מעין זו, המתעוררת לעיתים אצל נערים, ותיאר את הבעיה:

"אומר החניך: אני רוצה מתמיד ואין לי כפרה, ואמשיך לרצות. חיי אבודים. ושואל המחנך: ומה אענה לו?
אמרתי לו: הביטוי (אשר נאמר על מי שעובר עבירה זו) "חמור מכל עבירות שבתורה" — לאו דווקא (ראה אבן העזר כג א ושם בבית שמואל). ועכשיו פתח לפני החינוך הלכות לשון הרע ואלה דבריו: "והוא עוון גדול וגורם להרוג נפשות מישראל..."

...ובכן תגיד לחניכך: אני המחנך גם כן רוצח, כי גם אני איני מצליח להימנע מדיבור לשון הרע. שנינו חוטאים חטאים חמורים ועל שנינו לא להתיימש אלא להתאמץ לתקן דרכינו כל אחד בתחמומו".

מבאר הכותב מה משמעות תשובה זו לתלמיד:

"על ידי השוואת איסור חז"ל ללשון הרע נטלתי את העוקץ המלווה חטאים בתחום העריות. הוצאתי חטא זה מתחום האמוציות החריפות והכנסתי אותו לתחום כל החטאים שהאדם נגוע בהם. לא ביטלתי את רגש האשמה אלא העתקתי אותו מתחום הפחדים האי-רציונליים אל תחום המצפון ולשטח של יראת-חטא כללית"¹.

ב. "רוח רעה" כסכנת נפשות

לכאורה נראה, כי המקרה שלפנינו אינו זקוק כלל להסברים אלו, שכן החולה אינו עובר על כל איסור שהוא. כיוון שהוא עבר התקף פסיכוטי ויש אפשרות שההתקף יחזור, הרי יש לדונו כחולה מסוכן, וכל פעולה שמרגיעה אותו הרי היא בבחינת הצלת נפשות². ראייה לכך ש"רוח רעה" היא בבחינת סכנת נפשות מצאנו בדברי הרשב"א אשר נשאל בענין מי "שנשבע על דעת רבים שלא ישחוק בשום שחוק שיש בו מעות, ונשתטה... ויום אחד צחקו לפניו ומצא מנוח וירווח לו. אם מתירים לו (את נדרו) מחמת כך". ועונה: "דאיכא רוח רעה תקפה אפשר דאתי בה לידי סכנה ומשום יתובי דעתא שרינן ליה. אלא שאני מסופק

1. מתוך אסופת מאמריו באספקלריה של תורה, הוצאת הסוכנות היהודית לארץ ישראל, ירושלים תשל"ה עמ' 103, וראה עוד באנציקלופדיה תלמודית ערך "השחתת זרע", הובא במלואו באסיא מ"ד, עמ' 40-45.

2. יש לעיין אם פיקוח נפש מתיר השחתת זרע. ויסוד הספק, לדעת הסוכרים שהאיסור התמור הוא מדין תורה, האם הוצו"ל הוי כאביזרייהו דעריות אי לאו. (ראה באנציקלופדיה תלמודית ערך "השחתת זרע", הערות 38, 116).

דיון מפורש בנדון הובא בשדי חמד, אסיפת דינים, מערכת אישות, סימן א' אות ל"ג, וכפאת השדה, אסיפת דינים, מערכת אישות, אות י"ג.

אולם בנד"ד, גם לדעת האוסרים, יש מקום לדון מצד פטור מן המצוות של השוטה, שכן חולה פסיכוטי הוא הוא השוטה האמור בהלכה.

אמנם בכה"ג שהחולה נמצא בהפוגה מבחינה רפואית, מצבו לכאורה כאדם ש"לעתים חלים לעתים שוטה". ואז "כשהוא חלים הרי הוא כפיקח לכל דבריו ואם גירש באותה שעה — גיטו גט" (שו"ע אהע"ז קכא, ז).

אך כבר כתב ערוך השולחן (שם) ש"לא בכל ענייני מחלות של שטות הדין כן... ויש לדקדק בזה היטב".

שמה עילה מצא לשחוק ולא תחיישב דעתו בכך...³ הרמ"א מכריע: "מי שנדר שלא לשחוק ונשתטה לפעמים, וכששוחק ירווח לו — מתירים⁴ לו"⁵.

מה הוא טירוף הדעת הנדון כפיקוח נפש? בספר נשמת אברהם מובא בשם הרש"ז אויערבאך שליט"א: "טירוף הדעת הוא מצב שעלול להיות מסוכן בכל רגע, או עבור החולה עצמו או עבור הזולת"⁶. אם בשעת התקף הטירוף לא נשקפת לחולה סכנה פיזית, והוא בבחינת שוטה הפטור ממצוות — אין לדונו כמסוכן⁷. אכן בשם ר' חיים סלובייציק זצ"ל מקובל שהורה ש"להציל משיגעון גרידא דינו כסכנת נפשות"⁸. מסתבר, שבשעה שאדם נמצא בהתקף פסיכוטי של סכיזופרניה יש לכולי עלמא לדונו כחולה מסוכן, שכן מספר החולים במחלה זו, המאבדים עצמם לדעת, גדול פי עשרים-ושבעה מהמאבדים עצמם לדעת שאינם ידועים כחולים. (לפי נתונים מעודכנים⁹ — אחוז החולים מכלל האוכלוסיה שמצבם דומה למצבו של החולה שלפנינו הוא כ-6.0% ואילו חלקם בהתאבדויות שהצליחו הוא 16%).

בענין ראובן בן יעקב שכעת אינו נמצא כמצב של התקף, לא ברור לרופאים אם קיים קשר בין העובדה שיש לו רגשות צער וחרטה על מעשיו, ובין האפשרות שמחלתו תחריף. מסתבר שלא כל "רוח רעה"¹⁰ תיחשב כמחלה

3. מיוחסות רפא ומתוך דבריו שם ניכר שהוא דן על רוח רעה כפיקוח נפש לכל דבר.
4. ברור שיש לחלק בין התרת נדרים שעוקרת הנדר למפרע לבין היתר באיסורים, שרק סכנת נפשות מתירה או דוחה איסור תורה. — העורך.
5. רכח, טו.
6. אבהע"ז קמה ג, ונראה שמקורו הוא דברי המיוחס לרש"י על תענית כב ע"ב ד"ה "מפני רוח רעה".
7. שם.
8. הרב צבי שכטר שליט"א, "עיונים בהלכות חולה שאין בו סכנה", אור המזרח ניסן-תמוז תש"נ, חוברת ג-ד, 219.
9. Peck D.L.: Complete Suicides, Correlates of Choice of Method; Omega Journal of Death & Dying, Vol 16 (1986), p. 309-322.
10. Petti T.A. and Larsen C.N.: Depression and Suicide; Van Hsasselst V. and Herfen M. (ed.): Handbook of Adolescence Psychology, Pergamon Press 1987.
10. ראה שו"ע או"ח רפח, י, ושם שכח, לה, ופשיטא שיש סוגים שונים של רוח רעה, ויש התקפים בדרגות חומרה שונות.

מסוכנת, ואף אי אפשר לראות כהצלח נפשות כל פעולה שעושים לשיפור מצב רוחו של מי שעלול לקבל התקף¹¹. ועדיין צ"ע¹².

ג. האם מי שיצרו תוקפו נדון כאנוס

נראה כי במקרה שלפנינו יש מקום לדון את החוטא כאנוס, אך תחילה יש לברר אם ובאילו מקרים יש מקום לראות כאנוס, דחפים פנימיים חזקים. כותב בעל צדקת הצדיק: "פעמים יש אדם עומד בנסיון גדול כל כך עד שאי אפשר לו שלא יחטא... ובזה הוא נחשב אנוס גמור דרחמנא פטרי". וגם בהסתת היצר בתוקף עצום שאי אפשר לנצחו שייך אנוס (ואם השי"ת הסיב את לבו, הרי אין חטא זה חטא כלל רק שרצון השי"ת הי' כך)¹³. ועמ"ש בכתובות (נא ב) גבי תחילתו באנוס: אפילו צווחת לכסוף שאלמלא מניחה — היא שוכרתו, מותרת לבעלה. מאי טעמא? יצר אלבשה. הרי דזה מחשב אנוס גמור אעפ"י שהוא מרצונה, מכל מקום יצר גדול כזה אי אפשר באדם לכופו, והוא אנוס גמור, ואין בזה עונש אף דעשה איסור כיוון שהי' אנוס...¹⁴.

ועל יצר גדול הקרוב להיות אנוס כותב בעל ספר חסידים: "כיון שבעבור שבועת שקר נענשים כל העולם — למה לא צייתה תורה להמיתו? ... אלא כיוון שבקל לבו אונסו...¹⁵. וכותב המרדכי: "ומכאן ראה שאין להתיר נדר של

11. ראה מש"כ המ"ב בסימן שו"ס ק"מא, וכן בספר שמירת שבת כהלכתה פרק לב הערה פכ, שאם יש רק "חששא בעלמא" שמא עלולה דעתו של אדם להיטרף עליו — אין מחללים בעבורו שבת באיסור תורה, ועדיין יש צורך לעיין כיצד מגדירים "חששא בעלמא".

12. לדעת המתירים הוצאה לצורך משום שאין זו השחתה אם נעשה לצורך כגון רפואה, (שו"י חמד פאת השדה, מערכת אישות, אסיפת דינים, סי' י"ג) פשוט שהכא קל יותר משום שאיכא גם חשש לספק סכנה. — העורך.

13. עיין ב"ב דף קסד ע"ב: "אר"ע אמר רב שלושה דברים אין אדם ניצול מהן בכל יום" וכו'. ובמהרש"א שם בח"א ד"ה "ג' עבירות" שהיקשה: "אם אי אפשר להינצל מג' עבירות אלו, מאי עבירה שייך בהם?" ותירץ שכני אנוש מחולקים לשלוש דרגות: דרגת "כהמה"; דרגת "דומה למלאך" וכיניהם דרגה בינונית של "אדם". ואכן, ג' דברים אלו, מי שהוא בדרגת "אדם" אין ניצול מהן, אך יתן את הדין על כך שלא העלה עצמו לדרגת "דומה למלאך", עיי"ש.

יש לחלק בין הדוגמאות של רב בג' עבירות, שברגע מסויים גם "אדם" יכול להינצל מהן, אך אינו יכול להישמר מפניהן כל שעות היום, לכין עבירות שגם ברגע מסויים יצרו תוקפו ואין יכול לעמוד בפניו. — העורך.

14. צדקת הצדיק סימן מג.

15. מהדורת הרב מרגליות תכב.

קוביא, ורבינו טוביה אומר דעתה בזמן הזה יש להתיר¹⁶ נדר של קוביא כי כמו שגגה הוא כי אינם יכולים להתאפק ולמשול ברוחם¹⁷.

ד. האם נאמן אדם לומר על עצמו שיצרו תוקפו

אין די בכך שמכירים בקיומם של יצרים חזקים, שאי אפשר לשלוט עליהם. יש צורך לברר כיצד ניתן להבחין מתי פועל החוטא מתוך דחפים הניתנים לשליטה, ומתי הוא פועל מתוך דחפים שאינם בני שליטה.

בעל צדקת הצדיק כותב בהמשך דבריו שם: "אבל האדם עצמו אין יכול להעיד על עצמו בזה כי אולי עדיין היה לו כח לכופף היצר (וכמו ששמעתי בזה מענין זמרי שטעה בזה)". נראה שיש מקום לערוך השוואה בין מצבו של מי שמעיד על עצמו שיצרו תוקפו ובין מי שמעיד על עצמו שהוא חולה במחלה מסוכנת. בענין חולה פוסק בעל השלחן ערוך: "כל אדם שהריח מאכל ונשתנו פניו, מסוכן הוא אם לא יתנו לו ממנו, ומאכילים אותו ממנו"¹⁸. מדובר באדם המוכר כבריא, ובכל זאת הוא נאמן להעיד על עצמו, שהוא מסוכן. תתעורר איפוא קושיה על בעל צדקת הצדיק, מפני מה לא נאמין גם למי שמעיד על עצמו שהוא אנוס?

אפשר ליישב קושיה זו בעקבות דיוקן של בעל המגן אברהם, שדווקא מי שנשתנו פניו נאמן לומר על עצמו שהוא מסוכן. אך אם לא נשתנו פניו — לא נותנים לו לאכול ביום הכפורים¹⁹.

מסתבר, איפוא, שהוא הדין בענין טענת אנוס. אם יש סימן חיצוני המאמת את טענת החוטא שהוא אנוס — יש להאמין לו. אם אין כל סימן חיצוני לדחף פנימי שאינו בר-שליטה — אין להאמין לו שהוא אנוס. משום כך לא היה זמרי נאמן לטעון טענת אנוס, כפי שביאר בעל צדקת הצדיק²⁰.

16. ראה הערה 4 בעמ' 37 לעיל. — העורך.

17. מסכת שבועות תשפו, הו"ד בגליון מהרש"א רכח טו בהגה, וראה גם דברי הרמ"א שם רכח טו, וראה גם תוס' שכת ד ע"א ד"ה "וכי בסופו". וראה גם מש"כ הנצי"ב זצ"ל בפירושו לתורה, שלדעת הרמב"ם מי שכיבה את הנר בשבת מחמת "פחד פתאום" — "הרי זה דומה לאנוס ואין בו קרבן" (הרחב דבר שמות ד ג, וראה תוס' שכת ד ע"א ד"ה "וכי בסופו").

18. או"ח תריז ג.

19. שם ס"ק א והו"ד בערוה"ש שם תריז א ובמ"ב ס"ק ו.

20. ואין לומר שמאמינים לחולה רק משום שיש כאן תרתי לטיבותא: יש סימנים חיצוניים וגם מדובר בפיקוח נפש ומנא לן שמאמינים לאנוס שיש לו רק חדא לטיבותא, דהיינו רק סימן חיצוני, שכן להלן יתבאר שמאמינים לחולה שרוצה לאכול ביום הכפורים מבלי שאחרים יעזרו לו בכך גם אם יש רק חדא לטיבותא דהיינו שאין לו סימן חיצוני. וראה גם להלן בענין הא דרב אלעא הזקן.

ה. מה בין מי שטוען שהוא חולה מסוכן ובין מי שטוען שיצרו תוקפו

האחרונים הורו, שיש לחלק בין מה שהחולה עושה בעצמו ובין מה שאחרים עושים בעבורו, וכי החולה הנזכר לעיל, הטוען שהוא צריך לאכול ביום הכפורים, רשאי לאכול בעצמו גם אם הכרת פניו אינה מעידה שהוא מסוכן²¹. כך הבין כנראה בעל ערוך השלחן, המבאר מפני מה חולה שפניו לא השתנו אינו נאמן: "וגם ברור הוא שכשמגיע למדריגה כזו ישתנו פניו"²². מכאן משמע, שאם חולה טוען שתקפה אותו מחלה שמטיבעה אין לה שום סימן חיצוני, הריהו נאמן²³. לאור ההשוואה בין חולה ובין מי שטוען שיצרו תקפו, יש לשאול: האם יש להאמין לכל מי שטוען שתקף אותו יצר חזק, אשר במהותו אינו ניכר כלל כלפי חוץ, וכי הוא אנוס גמור?

נראה לומר שגם חולה ביום הכפורים רשאי לאכול בעצמו, רק משום שידוע שחולים מסוכנים זקוקים לאכילה ולשתיה. לו היה החולה מבקש לחלל את החג בכל אופן שהוא, שאינו ידוע ומקובל כדבר שחולה מסוכן זקוק לו, לא היינו מתירים לו. הוא הדין בענין מי שיצרו תקפו. יש מקום להקל בדינו רק כאשר מדובר ביצר הידוע שאינו בר-שליטה בשעה שהוא תוקף את האדם.

לאור ההנחה שמי שתקפו יצר שאינו בר-כיבוש נדון כאנוס, ולאור ההנחה שמעוברת נתקפת לעיתים ביצר אכילה שאינו בר-כיבוש, מתעוררת קושיה על הגמרא במסכת יומא. שם למדנו כי מעוברת ביום הכפורים נאמנת לטעון שהיא זקוקה לאכול, ולענין זה רואים אותה כחולה מסוכן²⁴. אמאי לא סגי לה לגמרא לראות, לענין זה, את המעוברת כאנוסה ולהתיר לה לאכול, גם אם הצום אינו מסכן אותה? נראה ליישב, שאם טוען החולה שהוא אנוס ואין בכך משום פיקוח נפש, הרי לא זו בלבד שאין כל מצוה לסייע לו לעבור על האיסור, אלא אף ראוי להשתדל לסלק את האיסור מן החולה. משא"כ אם נאמר שהוא מסוכן, כי אז מצוה בגדולים שבישראל לסייע לו להציל את נפשו.

ו. מחלוקת הראשונים בענין הא דרבי אלעא הזקן

לכאורה נראה כאילו חידושו של בעל צדקת הצדיק, לפיו אדם אינו נאמן להעיד על עצמו שיצרו תקפו, תלוי במחלוקת רש"י ור"ח בכיבוד הגמרא

21. בעל החת"ס אבהע"ז כ פב הו"ד במ"ב שם ס"ק ו.

22. תריז, א.

23. כ"כ בפירוש הרב שלמה זלמן אויערבך שליט"א במנחת שלמה ז, ג.

24. יומא פב ע"א.

במסכת חגיגה. מפירוש הר"ח לגמרא זו משמע שמפרש כחידושו של בעל צדקת הצדיק. בגמרא שנינו: "אמר ר' אלעא הזקן: אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו ילך למקום שאין מכירים אותו וילבש שחורים ויתעטף שחורים ויעשה מה שלבו חפץ"²⁵, ומפרש הר"ח: "ח"ו שהיה מתיר לעשות עבירה אלא קאמר ילבש שחורים וילך למקום אחר דלבישת שחורים ואכסנאות משכרים לבו ולא יבא לידי עבירה..."²⁶. מכאן עולה שאין אדם נאמן לטעון שתקף אותו יצר שאינו בר-כיבוש.

הסוגיה במסכת חגיגה אינה עוסקת ביצר מסוים המוכר וידוע כיצר שאינו בר-שליטה. לפיכך אפשר להסיק מפירוש רש"י לסוגיה שם, שאכן מותר לכל מי שיצרו מתגבר עליו, לעשות "מה שלבו חפץ". "ב'מקום שאין מכירים אותו' אין דעתו גסה עליו ושמא יקל כח יצרו, וגם אם יחטא אין אדם נותן לב לפי שאינו חשוב בעיניהם, וכן בלבוש שחורים". למדנו, אם כן, שאדם נאמן להעריך את כוחו הוא לעמוד בנסיון, ואם הגיע למסקנה שהיצר שתקפו אינו בר-שליטה — עושה הוא "מה שלבו חפץ".

אולי נראה לומר שאין כל סתירה בין רש"י ובין דברי בעל צדקת הצדיק, והדברים יובנו בעקבות הסבר מחלוקת רש"י ור"ח. מתוך דברי הראשונים לא נתבאר מה היא סברת המחלוקת שביניהם. הלא גם רש"י מודה, שיש לקוות שמי שהולך למקום שאין מכירים אותו וכו' — לא יבוא לידי עבירה. וכן הלא גם ר"ח מודה, שעדיף להורות למי שיצרו תקפו שאם אכן יצרו אונסו לחטוא מוטב שיעשה זאת במקום שאין מכירים אותו. יתירה מזו. בעל הבית יוסף מוכיח מהסוגיה בגמרא שם כשיטת רש"י²⁷. כיצד, איפוא, מבין הר"ח את הגמרא?

על כן נראה לומר שמחלוקתם היא בשאלה: האם מי שיצרו התגבר עליו וכעצת ר' אלעא הזקן הלך למקום אחר וחטא — נדון בדיני אדם כאנוס, אם לאו. לשיטת רש"י: עצם העובדה שאדם מוכן לעשות מאמץ כה גדול, ללכת לעיר אחרת, ללבוש שחורים וכו', מוכיחה שאכן אין הוא שולט על יצרו ולפיכך אם בסופו של דבר חטא — יש לדונו כאנוס, שאינו בר עונשין. לשיטת ר"ח, לעומת זאת, רק יודע תעלומות יכול לדעת מתי החוטא הוא אנוס, ואילו בן-אנוש שאינו רואה ללבב צריך, תמיד, לדונו כשאר כל חוטא²⁸.

25. חגיגה טז ע"א.

26. תוס' ד"ה "ויעשה".

27. שו"ת בית יוסף סוף פירושו למסכת קידושין.

28. ראה מש"כ בספר חסידים מרג. קעו והו"ד ב"ש וח"מ אבהע"ז ריש סימן כג, ושם כותב

בעל ספר חסידים שהעושה כן צריך כפרה, ואכמ"ל.

אמור מעתה שגם רש"י סובר כשיטת בעל צדקת הצדיק, אלא שלדעתו מחדשת הגמרא שמי שיצרו תקפו, אם עושה מאמצים עילאיים הניכרים לעין כל, להתגבר על יצרו אך אינו מצליח – יש לדונו כאנוס, ואינו נענש על ידי בית דין.

29. לשיטת בעל המנחת חינוך בסוף דבריו למצוה א, לפיה יש מקום לומר שסריס אשר אינו מצווה על פריה ורביה אף אינו חייב על השחתת זרע, יש מקום לדון אם ראוכן בן יעקב דידן, אשר לפי עדות הרופאים לא יוכל להקים בית בישראל מחמת מחלתו, מצווה על השחתת זרע, ואכמ"ל.

יש להבדיל בין נזק פתולוגי הנגרם עקב המחלה או הטיפול בה אשר גורם למצב של עקרות, זמנית או קבועה, לבין מצב בו אין פגיעה אמיתית בכושר הפוריות אלא שמנימוקים פסיכיאטריים נאסר על השוטה להקים משפחה ולהביא ילדים לעולם. ראה גם: נשמת אברהם, אבן העזר, הל' פריה ורביה, סי' אס"קו, מה שהביא בשם הכ"י בשם המהרי"ל. – העורך.]

"תנור-רבן: עני, עשיר ורשע באין לדין.

לעני אומרים לו: מפני מה לא עסקת בתורה?

אם אומר: עני הייתי וטרוד במזונותי, אומרים לו: כלום עני היית יותר מהלל?! ...!

עשיר אומרים לו: מפני מה לא עסקת בתורה?

אם אומר: עשיר הייתי וטרוד הייתי בנכסי, אומרים לו: כלום עשיר היית יותר מרבי אלעזר?! ...!

רשע אומרים לו: מפני מה לא עסקת בתורה?

אם אומר: נאה הייתי וטרוד ביצרי, אומרים לו: כלום נאה היית מיוסף? כלום טרוד היית ביצרך יותר מיוסף?! ...!

נמצא הלל מחייב את העניים, רבי אלעזר בן חרסום מחייב את העשירים, יוסף מחייב את הרשעים."

בבלי, יומא לה, ע"ב. וכן בעין-יעקב שם.